

Egyed Péter

BÖHM KÁROLY ÉS HELYE
A MAGYAR FILOZÓFIAI KULTÚRÁBAN¹

Böhm Károly 1846. szeptember 17-én született Besztercebányán. Apja Böhm Gottlieb német (szász) kovácmester és állatgyógyász, édesanyja a nemesi származású Zsufay Anna volt. (Az igen karakteres evangélikus vallású és magyar tudatú család nyelve a német volt.) Böhm Károly összes egykorú pajtásai, játszótársai, később barátai mind magasztalva emlegették a Böhm Gottlieb házában uralkodó példás rendet, vonzó békességet, melyek a munkásság, szorgalom, jámborság, egyetértés megingathatatlan szilárd alapjain nyugodtak. Ebben a légkörben fejlődött, nemesedett, acélosodott a hatodik gyerekként született kis Böhm Károly Gusztáv, aki azonban édesanyját már hároméves korában elvesztette, s ettől kezdődően édesapja második felesége, Meczky Zsuzsanna, és nővérei, Cecília, majd Teréz viseltek rá gondot. 1852 és 1854 között a besztercebányai osztatlan evangélikus népiskolában, majd 1854-től az akkor reáliskolai profilú, igen jó hírnevű besztercebányai evangélikus gimnáziumban tanult 1862-ig. A latint és a görögöt igen szerette, franciát is tanult, anyanyelve ismeretesen a német volt. Ekkor – nem egészen egy év alatt – megtanult magyarul.

1862 és 1865 között a pozsonyi evangélikus líceum eminens, ösztöndíjas tanulója volt. Ekkoriban német nyelvű költeményeket szerzett Rosenauer Károly hatására, és részt vett az abban az időben igen fergeteges pozsonyi diákéletben, melynek hatására egészsége erőteljesen megromlott. 1863. augusztus 10-én meghalt szeretett édesatyja, Böhm Gottlieb. Líceumi tanárai közül meg kell említenünk Emericzy Lajos és a Frecska Lajos nevét (előbbi filozófia, utóbbi vallástanára volt), Böhm azonban nemigen volt velük megelégedve, ezért egyre erőteljesebben fordult magánstúdiumai felé, lefordította az *Odüsszeia* VI. énekét, saját Homérosz-, Curtius-, valamint Vergilius-kutatásokat folytatott, szerbül és kevésbé sikeresen angolul tanult. A magyar

1 A Böhm Károly-emléktábla avatásakor – a Romániai Evangélikus-Lutheránus Püspökség védnöksége alatt – az emlékévé befejező aktusaként 2012. január 22-én a kolozsvári evangélikus templomban elhangzott előadás.

irodalom jelesei közül leginkább Vörösmarty munkásságában mélyült el, és a legnagyobb hatást rá Lessing drámai művei tették, de igen behatóan foglalkozott Goethe, Shakespeare és Schiller költészetével és esztétikai nézeteivel is. (Itt kell megjegyezni, hogy ekkor alakultak ki azok a gondolatai, amelyek keresztyén hitét jellemezték, s amely szerint kizárólag a kinyilatkoztatás mélységi elfogadásából és felfogásából származhat Jézus áldozatának a megértése és követése, ez szolgál a hit alapjául és nem fogadható el olyan teológia, amely nem ebből indul ki.) 1864-ben írt, reánk maradt költeményei között találunk két allegóriát: a *Verzweiflung und Rettung* (Kétségbeesés és menekülés) és a *Sturm und Frieden* (Vihar és béke) címűeket. A kettő tulajdonképpen egy, mert a második az első rövidített átdolgozása. Tárgya: egy kétségbeesett ifjú öngyilkosságra szánja el magát, de megjelenik a Szerelm istennője, aki megmenti, és az ifjú most már tovább akar élni. Ebben a szerelem hatalmát allegorizálta, mely az egész emberiséget fenntartja. A boldog szerelem jótékony hatással van az emberiségre, mert megnemesíti az emberek érzésvilágát, mert a szerelem az élet legszebb oldalait mutatja meg, s olyan új világba vezet, melyben megfogamzik a szép és a jó, az igaz és a nemes dolog. Ezt a költeményt előadta az 1865. június 15-én rendezett iskolai ünnepélyen. Maga szavalta. Nagy hatást ért el vele. A közönség hatalmas tapsban fejezte ki elismerését, míg a tanárok sorban kezet fogtak vele, és melegen üdvözölték. Másnap még a helyi lapok, a *Pressburger Zeitung* és a *Wanderer* is megemlékeztek róla, különösen ez utóbbi lap szólt nagy elismeréssel Böhm költői alkotásáról. E költeményén kívül írásai között két eposzra is akadunk. Egyiknek *Hermann der Cherusker*, másiknak *Das Opfer* a címe. Az első tárgyát Tacitus annaleseiből vette, ahol Hermann leveretését olvasta. Erről Böhm éppen az ellenképet alkotta meg: Hermann győzelmét a teutoburgi erdőben. Ez a költemény nem tiszta epikai mű, sok benne a lírai elem. Inkább hősi (héroszi) ódának lehetne elnevezni. Horatius *Aquila* című ódája lebegett szeme előtt, amelyben ríktóan sok az eposzi vonás, mely szinte egészen elnyomja a lírait. (Megjelent az *Aurora* 1865. novemberi számában.)

Böhm Károly 1865-ben iratkozott be a pozsonyi teológiai fakultásra, és itt fordult erőteljesen a filozófiai felé. Elsősorban Herbart metafizikáját, majd Kant műveit és elsősorban *A tiszta ész kritikáját* tanulmányozta – akkor még nem tudta egész mélységében megérteni –, Schopenhauerrel ismerkedett, de Hegellel és Feuerbachhal is, ugyanakkor továbbra is kitartott kedves Lessingje mellett. A teológia önképzőkörének vezető szereplője volt, aki rendkívül kritikusnak bizonyult társai munkáival kapcsolatban. Ekkoriban fogalmazta meg *Naplójában* híres szavait: „Teljesen a filozófiának szentelem magam. De látom, hogy ez a mező egy végtelen mező, ahol már a leghatal-

masabb erők küzdöttek, amelyek előtt az én erőm porba sülyed. És úgy szeretnék én nagyot alkotni. Dolgozni akarok. Legyen Magyarországnak is egy önálló filozófiai rendszere, amelynek eddig még hiányát érzi. Oh, ezek a tervek, amelyek lelkem előtt oly gyakran fel-felmerülnek, oly csábítóak, oly erőszakkal húznak, hogy nem vagyok képes nekik ellenállni. Nekem kell Magyarországon a filozófiát új irányba terelnem, általam kell új korszakba lépnie. Ezt el kell érnem, kerüljön bármibe, vagy meg kell halnom.” És valóban ennek a programnak szentelte az életét! Böhm Károlynak ezek a szavai az Apáczai Csere Jánoséra rímelnek, aki híres enciklopédiájának előszavában azt a célt tűzte ki maga elé, hogy magyar nyelven akarja közölni a magyarokkal az összes tudományokat és ezen belül a filozófiát, mert ha ezt nem teszi meg, és akadémiákat nem állít – ahogyan egy másik híres programatikus írásában megfogalmazta –, ugyanabban a sárban fog henteregni a magyarság, amelyben Ázsiából való kijövele óta volt. Háromszáz év nem volt elég ahhoz, hogy a magyar nyelvű filozófiai gondolkodás felvirágozhasson, és ez a gondolkodó fők felismerése nyomán a magyar művelődés egyik legnagyobb problémájává vált, önismereti és önbecsülési kérdéssé. Ugyanis a német filozófusok egyik legnagyobbika, Georg William Friedrich Hegel a XIX. század elején megfogalmazta azt a gondolatot, amely szerint a filozófia a kultúra kvintesszenciája, lényege. Ugyanakkor az autonóm gondolkodás eszköze és esélye. Amint Böhm Károly majdan, a kolozsvári akkori Ferenc József Királyi Magyar Tudományegyetem székfoglalójában megfogalmazta, 1896. március 8-án – a Magyarországon immár kibontakozott részletes tudományos munkára utalva –: „Kétségbe essünk-e ezen részletes munkával szemben a filozófia egységesítő munkája felett? Bizonyára kishitűség lenne elhinni, hogy ez a filozófia életképtelenségének a jele. Sőt éppen ebből merítem a reményt arra, hogy a filozófia, amelyet mi még nem bírtunk nemzeti alakban megvalósítani, az alapos, részletes tudásból alapos és részletes alakban fog kikerülni. Mert a magyar néplélek természete éppen nem oka annak, hogy a tudományos filozófia soha nem virágzott. Amely népnek oly példabeszédei vannak, mint a magyarnak, annak lényegében rejlik a filozófiai ösztön s előbb utóbb győzelmesen fog megnyilatkozni. Különben is a tudomány általában nem ösztönszerűen és nem tudatosan működő népléleknek, hanem az öntudatos egyéni érznek az alkotása, s ha tehát nálunk a filozófia nem volt képes önálló alakot teremteni magának, akkor ne a metafizikai néplélekre, hanem inkább az egyesek gyengeségére vagy tétlenségére hivatkozzunk.” Ma is helytálló útmutatás szépséges megfogalmazása: „...valamint a madár a légtérben repül, a hal a vízben úszik, úgy nélkülözhetetlen közege a szellemnek és egyedüli útja az igazságnak a gondolkodás szabadsága”.

Egy ilyen rövid emlékezésben alig lehet összefoglalni e pályának még csak legjelentősebb állomásait is. Immár azonban érthetővé válik Böhm Károly hatalmas vállalkozásának a hordereje, amellyel életét művének, a magyar nyelvű filozófiai rendszer megalkotásának rendelte alá, amellyel egyedülállóvá vált a magyar nyelvű filozófia és kultúra rendszerében. 1867 és 1869 között immár Göttingenben, majd Tübingenben a német filozófia fellegvéraiban hallgathatta a kor legjelesebb professzorait. 1870-ben nevezték ki a pozsonyi gimnázium, valamint a teológiai filozófia, filozófiatörténet és teológia rendkívüli tanárává. 1872-ben először pályázott, sikertelenül a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem filozófia tanszékére, ahova akkor Szász Bélát nevezték ki. Pályája akkor más irányba ívelt: 1873-ban, a legnagyobb akkori akadémiai tekintélyek (például Hunfalvy Pál ajánlására) kinevezték a budapesti evangélikus gimnázium rendes tanárává. Ekkoriban kezdődött el széles körű szakmai-tudományos publicisztikai tevékenysége: kritikák, recenziók, tanulmányok tucatjait közölte az *Ellenőr* irodalmi mellékletében, illetve a *Magyar Tanügy* című lapokban. 1875. július 4-én szerelmi házasságot kötött Greguss Lujzával, aki azonban 1879 nyarán elhunyt, és követte őt a sírba elsőszülött kisfia, Richárd Imre is. Másik szeretett kisfiát, Ottó Károlyt Cecília nővére nevelte tovább. A nyolcvanas évek elején teljes energiájával és hivatalos felkérésre a gimnáziumi reform kidolgozásának szentelte magát, lélektani és logikai tankönyveket írt, és a filozófiai középiskolai oktatásának a szisztémájával foglalkozott. A lipcsei *Philosophische Monatshefte* munkatársaként, valamint a saját alapításában megjelenő *Magyar Philosophiai Szemlé*ben filozófiai szakkikkel százaait jegyezte, és közben dolgozott fő művén: 1883-ban megjelent *Az ember és világa* I. kötete (*Dialektika és alaphilosophia*), majd pedig 1892-ben ennek második része, *A szellem élete*. (Itt természetesen nincs lehetőség e mű tartalmi vonatkozásainak a kifejtésére: röviden csak annyit jegyezhetek meg, hogy Böhm Károly Kant, a pozitív és tudományos szellemet képviselő Auguste Comte, valamint Johann Gottlieb Fichte ismeretelméleti elképzeléseinek a felhasználásával dolgozott ki egy olyan filozófiai rendszert, amelyben a valóságot az öntudat projekciójával létrehozott *öntétként* kell felfognunk, és a tudat minden jelentésem elemét ebből magyaráznunk.) Amikor a kolozsvári egyetem filozófiai tanszékére (az egyetem tanári karának egyértelmű támogatása mellett) kinevezték, már a magyar filozófiai és tudományos élet vezető tekintélye volt, 1900-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. (Közben 1885-ben sikerült újra családot alapítania: feleségül vette Márkus Margitot, akitől öt fia született. Közülük kettő fiatalon meghalt, a másik három viszont szép polgári pályát futott be: Ottó mérnök lett, Dezső tanár az ág. h. ev. főgimnáziumban Budapesten, János pedig orvos. Boldog, békés családi élete volt.)

Számunkra itt most a legfontosabbak Böhm Károly kolozsvári évei. Erdély konzervatív fővárosában nagyon visszavonult életet élt. (1906 nyarán nemzeti színű kokárdával azonban ő is az utcára vonult, amikor az akkori idők egyik legnagyobb botránya, a 48-as függetlenségi és szabadságpárt választási győzelmének megsemmisítése ellen kellett tiltakozni. (Nemegyszer hangsúlyozta, hogy a francia gondolkodókban a politikai szabadság legjelesebb képviselőit tanulmányozta.) Hallatlanul lelkiismeretes tanárként percnyi pontossággal tartotta óráit, elsősorban a görög filozófia, kantianizmus és spinozizmus (kritika) tárgyköréből, vezette a bölcséleti foglalkozásokat a tanárképzőn. Emellett természetesen folytatta kiterjedt publicisztikai és szervező tevékenységét, és éles tudományos vitákba bonyolódott például Apáthy Istvánnal, híres természettudós kollégájával, nem mellesleg a 48-as párt egyik erdélyi vezéralakjával. Kíméletlenül éles kritikus volt ő is, amellett azonban nagy empátiával egyengette a tudományos élet személyeskedő életét. Kezdeményezője volt a Magyar Filozófiai Társaság létrehozásának, amelynek egyik első alelnöke is lett (1901-ben). Kolozsváron dolgozott tovább *Az ember és világa* további kötetein, amelynek az egyik legkarakteresebbike az *Axiológia* (értéktan) lett. Voltaképpen az értéktani munkásságához kapcsolódtak aztán tanítványai, az erdélyi teológia és filozófia jelesei, akik közül itt csak a Makkai Sándor református püspök és író, a Tankó Béla vagy a Málnási Bartók György (a hagyaték ápolója, maga is jeles filozófus), valamint a fiatalabb nemzedékhez tartozó Tavasz Sándor és Varga Béla unitárius püspök nevét említem. Mindannyian együtt alkotják azt a szellemi alakzatot, amelyet mind a mai napig kolozsvári iskola néven említünk, s amelynek alapján és Böhm Károlynak köszönhetően mindenki erre gondol, ha a modern magyar filozófia térképén kezd keresgélni. És mindezt Böhm Károlynak és halhatatlan művének köszönhetjük, ezt a szellemi címet, amely előtt ma fejet hajtunk.

Böhm Károly nem érte meg az első világháborút, 1911. május 18-án, hosszas betegeskedés után halt meg Kolozsváron. Besztercebányán temették el. Művének kisugárzása ma is megvan, kutatjuk, tovább visszük az öntudattal, értékkel kapcsolatos gondolatait. Kolozsvár pedig hálásan ápolja a nagy magyar filozófus emlékét, aki a magyar rendszerfilozófia megalkotásával méltó helyre emelte a bölcséletet a magyar művelődésben. A Romániai Evangélikus Lutheránus Egyház, annak előljárói, mint ahogy Erdély és legfőképpen Kolozsvár értő közönsége is nagyra becsülik, és a magukénak vallják az evangélikus egyházhoz és annak intézményeihez ezer szállal kötődő Böhm Károly emlékét.